

XIX ASR BIRINCHI YARMIDA ANGLIYA.

Bahronov Og'abek Obidjon o'gli.

Elmurodova Oydinoy Sunatilla qizi.

Termiz davlat Pedagogika Instituti talabasi.

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada XIX asr birinchi yarmida inglizlarning elchilari va missiyalarining maqsadlari, ularning mintaqada amalga oshirgan geosiyosiy maqsadlardagi faoliyatlari, Shuningdek XIX asrning o'ttizinchi yillari oxirida Britaniya mustamlakasi Afg'onistonga bostirib kirish uchun bo'lgan harbiy-siyosiy va diplomatik tayyorgarliklarni qay tariqa olib borgani, Ular mamlakatdagi har-bir yo'llarning batafsil chizmalarini, suv yo'llarini, xukumat amaldorlarini, har qanday manbalarni, hududlarning siyosiy-iqtisodiy sharoitlarini sinchkovlik bilan o'rganishgani yoritiladi. Mazkur maqola mohiyati shundan iboratki: Buyuk Britaniyaning maxfiy xizmat tarmoqlari uzoq yillarga borib taqalishi, ularning faoliyati tizimli va uzluksiz olib borilishi, bunda harqanday vositalardan foydalanishi yoritiladi.

Kalit so'zlar: Afg'oniston, afg'on xalqi, geosiyosiy, elchilar, ekspeditsiyalar josuslar – M.Elfinstoun, Uilyam Murkroft, A.Byorns, Charlz Messon, Robert Lich.

ABSTRACT: In this article, the purpose of the spies, ambassadors and missions the economic, political and social situation of the Afghan people, their It also covers the extent to which the British colonialist conducted military-political and diplomatic preparations for the invasion of Afghanistan at the end of the Thirties of the XIX century, they carefully studied the detailed drawings of each of the roads in the country, the waterways, the officials of the government, any sources, the political and economic conditions of the territories. The essence of this article is that the Secret Service networks of Great Britain date back to a long period of time, their activities are systematic and Continuous, the use of any means is covered.

Keywords: Afghan, Afghan people, geopolitical, ambassadors, expeditions spies- M.Elfinstown, William Morkraft, A.Byorns, Charles Messon, Robert Lich.

KIRISH

Markaziy Osiyo muhim geopolitik mintqa hisoblanib, Afg'oniston bo'lsa uning asosiy strategik nuqtasini egallagan edi. Lekin bu davrda mintaqaga ikki yirik mustamlakachi davlat tobora yaqinlashib kelmoqda edi. Biri shimoldan, bir necha asrlardan beri Markaziy Osiyo davlatlari bilan o'zaro siyosiy va iqtisodiy aloqalarga ega bo'lgan, bu davrga kelib Markaziy Osiyoning shimoliy hududlari ustidan o'z hukmronligini qaror toptirib bo'lgan Rossiya bo'lsa, ikkinchisi esa janubdan, Hindiston

subkontinentida o'z ustivorligini o'rnatgan va tizimli ravishda shimolga qarab siljib borayotgan Angliya edi. Shubhasiz bu ikki mustamlakachi davlat ham yangi bozorlarga, xom-ashyo manbalariga, qolaversa strategik qulay hududlarga ega bo'lish uchun mintaqani o'z ta'siriga olish va o'z hukmronligini o'rnatish maqsadiga erishishga harakat qilishardi. Shu boisdan bu o'lka borasida ingliz-rus raqobati vujudga keldi va u butun XIX asr xalqaro munosabatlar tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qoldi. Ingliz-rus muxolifligi keyinchalik "Katta o'yin" deb atalgan yangi nomga ega bo'ldi. Angliyaning tashqi tajovvuzkor siyosatining ustivor maqsadiga aylangan Afg'oniston masalasi ingliz-afg'on urushlarini keltirib chiqardi. Birinchi ingliz-afg'on urushidan so'ng Afg'oniston mamlakat sifatida tarqoq holga kelib, buning natijasida mamlakat ichkarisida kuchli iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy bo'hron boshlandi. Urushdan so'ng Afg'oniston amirligining bosh ustivor vazifasi mamlakatni birlashtirish va siyosiy, iqtisodiy islohatlar o'tkazishdan iborat edi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XIX asrning eng muhim xalqaro muammolaridan biri bu "Markaziy Osiyo" masalasi edi. Natijada butun asr mobaynida Markaziy Osiyo Angliya va Rossiya o'rtasidagi baxsga sabab bo'ldi. Oqibatda XIX asr oxiriga kelib bu ikki imperialistik davlatlar o'rtasidagi inqiroz kattalashib uzoq davom etgan siyosiy mojaroga aylandi. Asosiy muammo mustamlakachi mamlakatlar o'rtasida hali bo'lib olinmagan hududlarni egallab olish uchun bo'layotgan kurash edi. Bu kurashda XIX asr kapitalistik tizim rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari ko'rinadi. Angliya va Rossiyaning hukmron doiralari Markaziy Osiyodagi tajovvuzkor harakatlarini oqlash, ushbu mintaqaning ma'lum qismlariga o'z huquqlarini asoslash uchun ko'plab jiddiy dalillarni topdilar. Markaziy Osiyoda ikkala davlatning siyosati qandaydir niqoblar ostida olib borilgan bo'lmasin, uni amalga oshirish uchun har qanday bahonalar ishlatilgan bo'lsa ham, bu siyosat mohiyati tajovvuzkor mustamlakachilik edi. XIX asrda Angliya yer-mulklari ulkan, jahonning eng yirik mustamlakachi mamlakati edi. Birqancha davlatlar va xalqlarni qamrab olgan Hindiston yarim orolida bosqinchilik va mustamlaka ekspluatatsiyasi uchun ingliz burjuaziyasining asosiy tashkiloti Ost-Indiya kompaniyasi bo'lib, u doimiy ravishda bosqinchilik urushlarini olib bordi. Ost-Indiya kompaniyasi Osiyo qitasining istalgan joyini britaniya mulki deb e'lon qilishi va istalgan joyiga qo'shin yuborishi mumkin edi. Xususan Markaziy Osiyoda joylashgan Afg'oniston o'zining qulay geografik joylashuvi tufayli savdo-sotiq, siyosiy va strategik jihatdan Britaniyanig aloxida qiziqish markazida bo'lgan. Bundan tashqari u Hindiston, Eron, Xitoy va o'zbek xonliklari bilan ham chegaradosh bo'lib, o'z vaqtida jaxon sivilizatsiya rivojiga anchagina katta xissa qo'shgan va XIX asrda o'zining biroz axamiyatini yo'qotgan mintaqa orqali Xitoydan Yevropaga qadimgi Buyuk Ipak yo'li o'tgan edi. Bu esa Afg'onistonning geopolitik nuqtainazardan ham

naqadar muhim hudud ekanligini bildirardi.¹Ost-Indiya kompaniyasi Afg'onistonning iqtisodiy va siyosiy holatini, hudud orqali o'tgan barcha yo'llarni aniqlash, muhim geografik nuqtada joylashgan harqanday obektlarni o'rganish, axolining ijtimoiy siyosiy qatlamini tadqiq qilish shuningdek xukumat a'zolarini o'z tarafiga og'dirish va Angliya bilan siyosiy aloqalar o'rnatish maqsadida o'z xodimlarini muntazam ravishda jo'natib turadi. Xodimlar turli qiyofada yuborilgan bo'lib, ular asosan savdogar, darvesh, sayyoh, muqaddas joylarga ziyorat qiluvchilar niqobi ostida bu hududda xarakat qilishgan. Yuborilgan ayg'oqchilar mintaqaning eng xilvat joylarigacha kirib, xudud joylashuvini mukammal o'rganishgan va extiyotkorlik bilan to'plangan ma'lumotlarni qayd etib borishgan. Ular mahalliy aholi tilini va ularning urf-odatlarini yaxshi bilishgan bo'lib, bu esa ularga bu xududda uzoq muddat faoliyat yuritishlariga va o'zlariga nisbatan shubxa paydo bo'lmasligiga yordam bergan.²Markaziy Osiyo masalalari bo'yicha Angliya siyosatida muhim ro'l o'ynagan ingliz tarixchisi J.Older shunday yozadi: "Markaziy Osiyo masalasida diplomatik faoliyat yuritishdan oldin mintaqqa xaqidagi tadqiqotlar naqadar muhim ekanligi va ayniqsa geografik bilimlar har doim siyosat, iqtisodiyot, diplomatiya va harbiy xarakatlar bilan chambarchas bog'liq ekanligini, bunda xarqanday askar va siyosatchidan ko'ra tadqiqotchi va maxfiy josuslar muhim ro'l o'ynashini ta'kidlaydi.³Afg'onistonga dastlabki ingliz missiyasi 1809 yil fevral oyida Maunnstyuart Elfinstoun boshchiligida yuboriladi. Unga Afg'oistonni batafsil va hartomonlama o'rganish vazifasi yuklatiladi. Agarda inglizlar mamlakatga bostirib kirganda bu xududda Britaniya o'zining hukmronligini o'rnatishda suyanch bo'la oladigan ma'lum bir ijtimoiy qatlam, guruh va qabilalar orasida alohida e'tiborga ega shaxslar bilan ham aloqalar o'rnatish kabi ko'rsatmalar kirardi. Ekspeditsiya tarkibini ingliz ofitserlari va josuslari tashkil etib, Afg'oistonda har taraflama chuqur harbiy-siyosiy razvedka ishlarini olib bordi. Shaxsan M.Elfinstounga mamlakatning xukmron doiralari haqida batafsil ma'lumotlar yig'ish topshirig'i yuklanadi. Ekspeditsiya deyarli besh oy davom etadi. Shu vaqt mobaynida ular mamlakatdagi karvon yo'llari, afg'on xalqi va qabilalari, alohida e'tiborga ega bo'lgan shaxslar bilan tanishadi. Inglizlar mahalliy amaldorlarga qimmatbag'o sovg'alar berish orqali ular bilan aloqalar o'rnatadi. Pora berib o'z tomoniga og'dirish ingliz siyosatiga xos xususiyat bo'lib, harqanday urushda o'z xukmronligini o'rnatishda vosita bo'lib xizmat qiladi.⁴ 1809 yil iyun oyida Peshavorda M.Elfinstounning shox Shujo ul-Mulk bilan olib borgan muzokaralari natijasida birinchi afg'on-ingliz shartnomasi imzolanadi. Shartnoma shundan iborat ediki mobodo Fransiya va Eron Hindistonga xujum qilgudek bo'lsa Afg'oniston Angliya tomonida turib urushda qatnashishi nazarda tutilgan edi.⁵ Ost-Indiya kompaniyasi 1820-25 yillarda o'zining tajribali xodimi Uilyam Murkroft boshchiligida Afg'oniston va unga qo'shni bo'lgan xududlarga ularning iqtisodiyoti, harbiy-siyosiy holati, xududlarning topografik

joylashuvi va ayniqsa tog'lardan o'tib bo'ladigan so'qmoqlar, daralar, yo'llar haqida ma'lumotlar to'plash uchun Britaniya ekspeditsiyasini jo'natadi. Uilyam Murkroft va boshqa ekspeditsiya a'zolari 1822 yilda Jalolobodda, 1824 yilda Kobul shaharlarida bo'lishadi. U va uning hamrohlari yevropaliklar orasida birinchi bo'lib Bomiya'dagi buddaning ulkan xaykalini ko'rishgan. Ekspeditsiya a'zolari 1825 yil fevral oyida Buxoro amirligiga yetmush kishilik tarkib bilan kirib kelishadi.⁶ Bu ekspeditsiya natijasida inglizlar Buxoro amirligini xartaraflama o'rganadi va mahalliy amaldorlar bilan til topishning uddasidan chiqadi. Markaziy Osiyoning iqtisodiy, siyosiy imkoniyatlari, savdo yo'llari, strategik ahamiyatga ega nuqtalarini o'rganishda anchagina katta ish qilgan ingliz armiyasi harbiy razvedka leytnanti A.Byorns bo'lib, u Ost-Indiya kompaniyasiga xizmat qilganlar orasida eng qobiliyatlaridan edi. U fors tili va unga yaqin bo'lgan boshqa dialektlarni ham mukammal egallagan bo'lib, bu esa unga O'rta Sharq xalqlari orasida osonlik bilan munosabatta bo'lishiga va ular orasiga kirishib ketishiga xizmat qildi. U to'plagan ma'lumotlar harbiylar, diplomatlar, iqtisodchilar, lingvistlar, savdogarlar, geograf va sayyohlar uchun qimmatli ma'lumotlar bo'lib xizmat qiladi. 1831 yilda A.Byorns hind savdogari niqobi ostida Buxoroga yo'l oladi. Uning vazifasiga Hindistondan Buxoroga eng qisqa bo'lgan yo'lni topish, mahalliy bozorlarni o'rganish, Buxoro amirligi bilan Hindiston o'rtasidagi dastlabki siyosiy va savdo aloqalarini o'rnatish kirardi.⁷ A.Byorns sayoxatini Dehlidan boshlaydi va Amritsar, Peshovar, Kobul orqali Xulumga keladi. Xulumdan u sharqqa qarab yo'l oladi va Qunduz shahrini batafsil tadqiq qiladi. Uerdan u Balxga keladi so'ngra Amudaryodan o'tib Qarshi orqali Buxoroga yetib keladi. Uerda birnecha oy bo'lib, A.Byorns Chorjo'y va Urganch orqali Mashxadga yo'l oladi. Shu joydan unga Ost-Indiya kompaniyasi xodimi Moxan Lal unga Xirotda borishi uchun xamroxlik qiladi. Ular butun Xurosonni aylanib so'ngra Texron va Fors ko'rfazi orqali yana qaytib Hindistonga yo'l oladi.⁸ Aslida Byornsning olib borgan barcha ekspeditsion missiyalarining moxiyati Afg'onistonni harbiy yo'l orqali bosib olishga qaratilgan xarakat yotardi. Ost-Indiya kompaniyasi rahbarlari unga mamlakat bilan har tomonlama tanishish, xususan uning xukumati, xukumat rahbarlari, amaldorlari, iqtisodiyoti, uning qurolli kuchlari, boyliklari shuningdek qo'shni mamlakatlar bilan o'zaro munosabatlari haqida ma'lumotlar to'plash to'g'risida ko'rsatmalar beradi. Ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun ekspeditsiya tarkibiga leytenant Robert Lich, hind floti leytnanti Jon Vud va vrach Persival Lordlar kirardi. R.Lichga mamlakatning harbiy soxasini va uning qo'shin turlarini kuzatish, J.Vudga suv yo'llarini birinchi navbatda Amudaryoni o'rganish, P.Lordga esa borgan joylarining tabiiy boyliklarini o'rganish vazifasi yuklatiladi. Lord uzoq vaqt mobaynida Qunduz xonligini o'rganadi Vud esa Pomir oldi xududlarini xususan yuqori Amudaryo, Vaxan Sariko'l xavzalari to'g'risida ma'lumotlar to'plash bilan shug'ullanadi. R.Lich bu vaqtda Qandaxorda qolib A.Byornsga

Qandaxor, Xirot va Erondagi bo'layotgan voqealar haqida axborotlar jo'natib turadi.⁹A.Byorns o'zining esdaliklarida mintaqaning boy tabiati va iqtisodiy imkoniyatlari xaqida ham batafsil ma'lumotlar keltiradi. Masalan Badaxshondagi Shug'non yaqinidagi daryo bo'yida joylashgan G'aron deb nomlanadigan joydagi yoqut konlari to'g'risida ma'lumotlar beradi. Shuningdek u yana buyerda ulkan kumush konlari zaxirasi joylashganligini ham ta'kidlaydi. A.Byorns Hinduqush tog'idagi Bomiyon darasini va unga yondosh xududlarni "ajoyib boyliklarga ega podsholik" deb ta'kidlaydi. Yana uning xabar berishicha Fuldot yaqinida oltin va kumush qazib olinishini, Bomiyondan uncha uzoq bo'lmagan xududda o'n yoki o'n ikkita qo'rg'oshin konlari joylashganligini aytadi. A.Byorns g'oyat darajada puxtalik bilan mis, qalay, oltingugurt, asbest, temir, chaqmoqtosh va turli xil kimyoviy elementlarga ega bo'lgan konlarni ham hisoblab chiqadi.¹⁰Uning to'plagan ma'lumotlari ichida eng qimmatlilari: Hindistondan Afg'oniston va Markazi Osiyoga boradigan yo'llarning batafsil chizmalari, Markaziy Osiyo xonliklarining iqtisodiy, siyosiy va harbiy ahvoli to'g'risidagi ma'lumotlari, Amudaryoning chap qirg'og'idagi yerlar va Afg'oniston va Sind o'lkasining turli-xil xududlari haqidagi xisobotlar edi. Bu ma'lumotlar Afg'onistonga va Markaziy Osiyoning boshqa o'lkalariga tezkorlik bilan harbiy xujum rejalarini ishlab chiqish uchun kerak edi. Charlz Messon Afg'onistonda uzoq vaqt davomida norasmiy tarzda ingliz rezidenti sifatida faoliyat olib borgan. Messon Kobuldagi katta bozorni, Kobulga keladigan va undan chiqib ketadigan karvonlarni, turli xil bo'lgan maxsulotlar aylanmasini sinchkovlik bilan kuzatadi. Kuzatuvlari natijasida u 1835 yilda matbuotda "Kobul savdosi to'g'risida" memorandum chop etadi. Bu xujjatda qayd etilishicha Kobul shahri Hindiston va Markaziy Osiyo o'rtasidagi eng muhim savdo markazi sifatida qaraladi sababi 1834 yilda uning savdo aylanmasi 1 mln funt sterling sifatida ko'rsatiladi. U bu bir tomondan Hindistonda ikkinchi tomondan Afg'oniston va Markaziy Osiyoda Britaniya mulklari o'rtasida savdo-sotiqning keng rivojlanishiga yordam beradi deb hisoblagan. Bu hol o'z navbatida ingliz-afg'on munosabatlarida asosiy ahamiyat kasb etgan.¹¹Ost-Indiya kompaniyasining maxfiy komiteti 1836 yil 25 iyunda Hindiston general gubernator Oklend va uning tashqi ishlar vaziri Palmerstounning buyrug'i bilan diplomat va josuslarni Kobulga jo'natadi. Hindiston general-gubernatori ularga Afg'onistondagi vaziyatni har tomonlama o'rganish va "Rossiya ta'siriga" qarshi barcha choralarni ko'rishni tavsiya qiladi.¹²XIX asr o'ttizinchi yillarida general Malkolmning maxfiy topshiriqlarini bajarish maqsadida ingliz ofitserlari Afg'onistonning olis xududlari, hechqanday qonunlar amal qilmaydigan va hali hechqachon shupaytgacha hechbir tadqiqotchining qadami yetmagan joylarda josuslik ishlarini olib borishadi. O'sha vaqtlarda Bombey piyoda qo'shinlar beshinchi polki ofitserlari kapitan Charlz Kristi va leytenant Genri Pottinjerlar o'zlarining missiyalarini bajarishga kirishadi. Ular sayohati

davomida mahalliy qabilalar va ularning sardorlari, shaharlarning mudofa tizimi va ularning istehkomlari haqida yetarlicha ma'lumot to'plashga muvaffaq bo'ladi. Charlz Kristi Afg'onistondagi strategik jixatdan muhim ahamiyatga ega bo'lgan Hirot shahrini tadqiq qiladi va u haqda to'plagan hisobotlarni Hindiston general gubernatoriga jo'natishga muvaffaq bo'ladi. Shuni ta'kidlash kerakki ingliz maxfiy xizmat xodimlarining Afg'onistondagi asosiy rezidentsiyasi Hirot shahri bo'lib xodimlarga buyruqlar asosan shuyerdan berilardi. Hirotidagi bu yashirin tarizda asos solingan markazga mayor, Arsi Todd boshchilik qilgan.

XULOSA

Yer yuzining shunday mintaqalari, hududlari borki, ular tabiiy va turli-tuman qazilma boyliklari bilan emas, aynan geografik joylashuvi bilan yirik imperiyalar e'tiborini o'ziga jalb etadi. Markaziy Osiyoning strategik muhim mintaqasida joylashgan Afg'onistonning siyosiy kurashlar va fitnalar markaziga aylanib qolayotganining asosiy sababi ham shunda. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Angliya va Rossiya Afg'onistonga shunchaki mamlakat sifatida e'tibor qaratib qolmay, balki uni o'z mamlakatlarning ostonasi sifatida ko'radi. Sababi Britaniyaning bosqinchilik siyosati rejasida bo'lgan Eron va Markaziy Osiyo yerlariga harbiy yurishlar olib borilgan taqdirda Afg'oniston eng muhim harbiy amaliyotlarga tayyorgarlik ko'radigan maydon sifatida boshlang'ich nuqta, Rossiya uchun esa janubiy sarhadlarining xavfsizligi uchun Afg'oniston bufer zona vazifasini bajarishi lozim edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Хидояттов.Г.А. Британская экспансия в Средней Азии, Т.,1981, с.7
2. Тимченко С.В. Англо-русское соперничество в Средней Азии в 40- е гг. XIX века. — Алматы. — 120 с.
3. Alder G. J. British India's Northern Frontier. 1865-1895. London, 1963, p.4.
4. Хопкирк П. Большая Игра против России: Азиатский синдром. — М.: Рипол классик, 2004. — 266 с.